

Содор муз

Петро Нестеренко

УДК [(655.3.022:655.534):7.041.5] "193/196"

МЕДАЛЬЙОН НА КНИЖКОВИХ ОПРАВАХ ЮВІЛЕЙНИХ ВИДАНЬ

У статті розглянуто медальєрне оформлення книжок. Медальєрні портрети класиків української літератури широко використовувалися на обкладинках переважно ювілейних багатотомних видань 1930–1960-х років. Простежено типологію виконання портретів, їх зв'язок зі шрифтовими написами, кольорове вирішення.

Ключові слова: медальйон, книжкова оправа, ювілейне видання, художнє оформлення.

Petro Nesterenko. Medallion on Book Bindings of Anniversary Editions

The article deals with the medal design of books. Medal portraits, mostly of Ukrainian literature classics, were widely used on book covers, mostly in anniversary multivolume editions of 1930s – 1960s. The author followed principles of making portraits, their correspondence with literal inscriptions and color characteristics.

Keywords: medallion, bookbinding, anniversary edition, decor.

Мистецтво оформлення книги багатогранне, обкладинка – одна з важливих його складників. Обкладинка привертає особливу увагу сучасних дослідників, бо художники книги завжди ставилися до неї з певним пієтетом. До її творення нерідко залучаються й скульптори, особливо це стосується ювілейних видань, яким притаманні пафос та урочистість. Традиційно палітурка – картонна (у старих книжках – дерев'яна) кришка, заклеєна шкірою, тканиною або папером, у яку вставляється книжковий блок. Робиться для захисту книжки від передчасного зношення або для її прикрашання [7, 195]. Із XVIII ст. картон стає головним матеріалом для обкладинок. Як правило, його обтягували свинячою чи телячою шкірою, пергаментом, парчею або якоюсь іншою цінною тканиною. Використовували тиснення сусальним золотом, орнаментикою, з'являються тиснення барельєфних портретів у вигляді медальйонів. Наприклад, до нашого часу дійшла чудова обкладинка книжки бібліотеки Еббелевена, датована 1550 р. На передній кришці творів Лютера витиснений його рельєфний портрет.

В Італії та Франції починає розвиватися техніка плоскозаглибленого й випуклого тиснення рельєфу, який 1821 р. вдосконалюється Вільямом Конгревом. Конгревні (від прізвища Конгрева), тобто рельєфні відбитки портретних зображень на обкладинках книжок, тісно пов'язані з розвитком медальєрного мистецтва. Із самого початку медальйони були призначені для тиснення на книжках, повністю відповідали правилам побудови скульптурного барельєфа, але виконувалися вони в трохи інших пластичних формах, без гострих кутів, різких переходів, що органічно поєднано медальйон з обкладинкою.

Про особливості медальєрного оформлення книг розповідає відомий фахівець у галузі скульптури Н. Одноралов: "Важливу роль у конгревному тисненні відіграє те, що рельєфне зображення на спеціальному бронзовому штампі не повинне перевищувати 2 – 2,5 мм, інакше рельєф розірве матеріал обкладинки. У межах вказаної висоти майстер повинен вміти створити скульптурний портрет і одночасно узгодити рельєф із товщиною картонної обкладинки. Крім того, важливою деталлю портретного зображення є його обрамлення в

овалі, прямокутнику, які повинні бути трохи вище скульптурного зображення, щоб запобігти його тертю із книжками, які стоятимуть поряд на бібліотечних полицях. Композиційне вирішення завершується обрамленням портрета, яке називається блінтовою основою” [8, 180–181]. Блінтове тиснення (від нім. blind – сліпий) – це нанесення на обкладинку безфарбового зображення шляхом притиснення до неї нагрітого штампу з випуклою частиною [1, 81].

Яскравим прикладом розміщення портретних медальйонів на обкладинках книжок можуть бути три томи історії мистецтва, видані в Парижі в 1889, 1891 і 1895 роках. На них витиснені покриті сусальним золотом портрети великих художників Відродження. На початку ХХ ст. в Росії вийшли із друку твори М. Гоголя (повне зібрання творів, виданих у 1913 р.) і Т. Шевченка (на восьмитомнику, який вийшов у 1914 р.) із їхніми портретами.

Техніку металевих медалей і мініатюрних барельєфів використовував видавець І. Ситін. Восьмитомне зібрання творів Л. Толстого він прикрасив металевою прямокутною медаллю (плакеткою) із зображенням автора. У 1912 р. у видавництві І. Ситіна вийшов перший том роману “Війна і мир”, прикрашений накладним барельєфом із фрагментом фризу храму Афіни, який зображував епізод Троянської війни. У нижній частині обкладинка оздоблена бордюром із міді з рослинним орнаментом [8, 181–182].

У першій половині ХХ ст. гостро не вистачало паперу й картону, тому видавництва намагалися якомога більше видати книжок, що були б доступні широкому загалу. Наприклад, 1925 р. було випущено двотомник Т. Шевченка “Кобзар” накладом 45000 примірників [3, 32]. 1927 р. в Державному видавництві України під егідою Інституту Тараса Шевченка вийшло три видання творів поета: “Єретик”, “Наймичка” та “Сон. Кавказ: Дві поеми” – накладом 10000 примірників, без залучення до цього навіть художника, із простим уміщенням на обкладинці чорно-білих силуетів Тараса Григоровича [3, 33]. І це при тому, що на той час яскраво сяяла в царині книжкової графіки зірка В. Кричевського, який разом із В. Єрміловим був основоположником конструктивізму в українській графіці.

У бібліотеці Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури я дослідив низку ювілейних шевченківських видань, які мали на обкладинках медальйони із зображенням Тараса Григоровича. Найдавніше з них – “Тарас Шевченко. Повне зібрання творів. Том 1. Поезії 1838 – 1847”, датоване 1935 р. Видання значно постраждало, чиясь безжалісна рука вирізала з нього значну кількість сторінок на початку (1 – 127с.) та наприкінці (589 – 636 с.). В іншому примірнику, зафіксованому в Каталозі видань творів Тараса Шевченка з фондової колекції Музею книги і друкарства України, дізнаємося, що в ньому була вступна стаття А. Хвилі, а вийшло видання за редакцією В. Затонського й А. Хвилі [3, 38]. Оправу, форзац, фронтиспіс, кінцівки до книжки виконав В. Касіян. На темно-сірому тлі обкладинки у верхній частині у крузі постає барельєф Т. Шевченка, зміщений від центру вліво і повернутий управо; під ним під кутом – направлений догори автограф “Т. Шевченко”. На корінці поміж трьома декоративними заставками із квітів постають написи: “Шевченко. Твори І. Ювілейне видання 1814 – 1934”.

Розгром УАН та арешт багатьох провідних шевченкознавців значно загальмували вихід Шевченкових творів. Головним осередком наукового шевченкознавства до 1939 р. залишався Львів і Український науковий інститут у Варшаві. Останній до майбутнього ювілею Т. Шевченка у 1934 р. розпочав працю над повним виданням творів класика. Художник П. Холодний розробив до запланованого шістнадцятитомника (вийшло 14 т.) обкладинку, в центрі композиції якої – рельєфне зображення профілю Шевченка, повернутого вліво (білий на темно-сірому тлі), у білій восьмикутній рамці. Шрифтові написи також подані білою фарбою [3, 36–37].

У 1939 р., коли відзначалося 125-річчя від дня народження Т. Шевченка, під егідою АН УРСР Інститут української літератури видав повну збірку творів Тараса Шевченка у п'яти томах (редакційна колегія: О. Корнійчук, П. Тичина, М. Рильський, Ф. Редько, Д. Копиця). Оправи до томів було виконано за ескізом художника М. Караванського. На темно-сірому тлі в колі витиснуто барельєф поета, повернутий управо, під ним чорним – автограф “Т. Шевченко”. На корінці, в оточенні трьох квадратних декоративних заставок – “вазонів” чорним на червоному тлі надруковано назву книжки і ювілейні дати “1814 – 1939”.

Того ж року Інститут української літератури розпочав підготовку повного зібрання творів класика в десяти томах, яка була перервана війною. Робота над академічним виданням тривала аж до початку 1960-х років. Пожвавлення в друкуванні Шевченкової спадщини настало з черговими ювілейними датами та політичною відлигою. Над художнім оформленням десятитомника працював спочатку художник О. Міткевич, а потім (із 7 тому) М. Вуск. Тримаючи в руках два томи – 2 і 6, видані в 1953 і 1957 рр., зазначимо, що обкладинки в них різного кольору (відповідно світло-коричневого і коричневого), різні й барельєфні портрети Шевченка у вертикальних овалах. У першому випадку під овалом напис “Тарас Шевченко” витиснуто золотими літерами, а в другому – коричневим кольором. До того ж рельєфне зображення поета у виданні 1957 р. значно відрізняється від попереднього досить значним заглибленням овалу й відповідно випуклішим портретом. Починаючи із сьомого, іншого вигляду набувають томи видання: барельєф Тараса Григоровича, повернутий управо, розміщено у восьмикутній рамці, він виконаний сліпим тисненням на темно-сірому тлі, під ним подано великими білими літерами напис “Тарас Шевченко”.

Напередодні 100-літнього ювілею Т. Шевченка єврейські літератори виявили на початку ХХ ст. велике зацікавлення його творчістю. Тоді ж розпочалася інтенсивна робота над перекладами творів Кобзаря мовою їдиш. Піонерами цієї справи були Д. Гофштейн та О. Шварцман. Проте Перша світова війна надовго перервала процес, і він знову відновився лише в 1920-ті. У 1929 р. харківська єврейська газета “Штерн” від 20 березня сповіщала про заплановане повне видання поезії Шевченка їдишем, проте з'явилися тільки видання його творів у перекладі Д. Гофштейна (Збірник для дітей. – Харків, 1937; Вибрані твори. – Київ, 1939; Прогулка с удовольствием и не без морали. – Київ, 1939). У другому томі Шевченківської енциклопедії вміщено три фотографії обкладинок двох останніх зазначених вище видань. На першій із них зображено в овалі барельєф Шевченка, а на двох інших – постать поета роботи скульптора М. Манізера з монумента, відкритого в Харкові 24 березня 1935 р. [10, 554–556]. Це єдиний відомий випадок використання в композиції обкладинки барельєфної постаті. Назви Шевченкових творів витиснуті на обкладинках їдишем.

Значна сторінка творчої біографії киянина С. Конончука – оформлення та ілюстрації до літературних творів. На тематичне спрямування його книжкової графіки вплинуло співробітництво з видавництвами “Культура”, “Мистецтво”, “Молодий більшовик” та ін. У 1940 р. він створив обкладинку до драматичних творів І. Франка в техніці гуаш, пензель для видавництва “Мистецтво” [11, Іл. 102]. Художник продемонстрував строгий і ясний реалістичний стиль, де декоративні тенденції не переважають над образотворчим осягненням обкладинки. У її основі знову ж таки – силуетне темно-коричнєве зображення І. Франка, повернуте вправо. Відрізняє його від попередніх художніх рішень те, що до традиційної восьмикутної рамки, витягнутої на всю висоту вертикальної композиції обкладинки, увійшли також шрифтові написи (“Ів. Франко. Драматичні твори”) та назва видавництва – “Мистецтво”. Чотири скошені кути восьмикутника доповнюють рослинні декоративні елементи, вони також уміщені й на корінці книжки в наповненні чотирьох восьмикутників квадратного плану.

1949 р. з барельєфним портретом Т. Шевченка виходить 100000 накладом “Кобзар” у трьох томах. Художнє оформлення, виконане В. Хоменком, поділяє обкладинку по вертикалі на дві частини: у лівій, вужчій, барельєф поета в овалному золотому обрамленні повернутий управо; золота вертикаль відмежовує праву частину обкладинки темно-вишневого кольору з білого кольору автографом Шевченка [3, Іл. 157, 158].

Перша українська трудова еміграція до Аргентини почалася приблизно 1890 р. Найчисленніший приплив українців датується з 1924 по 1930-ті роки. Вони принесли із собою на еміграцію і образ українського поета, і слово. 1950 р. видавництво “Перемога” видрукувало в Буенос-Айресі “Кобзар” із передмовою іспанською та англійською мовами про життєвий і творчий шлях поета. На темному тлі обкладинки сліпим тисненням виконано в круглому овалі портрет Шевченка, який дивиться на глядача. Шрифтові написи “Тарас Шевченко” та “Кобзар” надруковані білою фарбою [6, 704]. За основу зображення поета видавці взяли ювілейну бронзову медаль “Тарас Григорович Шевченко 1814 – 1861”, виконану київським скульптором І. Макогоном у 1939 р. [13, 30].

Широко відзначалися шевченківські ювілеї 1961 і 1964 рр. у Молдові. В Академії наук Молдавської РСР відбулися наукові конференції. У вишах, школах, театрах проведено літературні вечори й концерти, виставки творів. 1951 р. в Кишиневі вийшло у світ видання “Тарас Шевченко. Вибрані твори”. На темному тлі обкладинки сліпим тисненням у вертикальному овалі виконано профільне зображення поета, повернуте вправо; під ним – шрифтовий напис “Вибрані твори” молдавською мовою. У верхній частині композиції витиснуто білою фарбою “Тарас Шевченко” [2, 291].

Із книжкою пов’язаний творчий шлях І. Хотінка. Його особиста доля й доля мистецтва, якому він служить, злилися неподільно. Головним у його роботі став пошук і ствердження національного стилю української книги. У 1954 р. вийшло друком видання львівського історика І. Крип’якевича “Богдан Хмельницький” в оформленні І. Хотінка. Крім оправы, він також виконав титульну сторінку, чотири шмуцтитули, п’ять заставок і три кінцівки [4, 25]. Для палітурки до історичної монографії він використовує портрет гетьмана з булавою, повернутого вліво, поданий рельєфом у круглому бароковому картуші. Під ним витиснуто білою фарбою лаконічний напис “Богдан Хмельницький”. Корінець щедро декорований вишуканим квітковим орнаментом. Вибагливе, пишне і все ж таки невагоме барокове мереживо сплетене із традиційних мотивів українського орнаменту. Рельєф як головний елемент, що організовує палітурку, використав І. Хотінок також у виданні “Витязь у тигровій шкурі” Шота Руставелі (1950). Але це не звичайне перенесення засобів і техніки скульптури в книжкове оформлення. Узята в профіль голова поета виходить із кола, яке окреслює рельєф, стверджуючи зв’язок її з усією площиною палітурки. У справжній скульптурі цього не буває, і, саме так трактуючи її мотиви, художник акцентує книжковість рішення. Матеріал палітурки, його тепла жовтість у найтоншому золотому візерункові – це Грузія, пожовклі пергаменти її середньовіччя.

1960 р. в Державному видавництві художньої літератури вийшов “Кобзар” Т. Шевченка з обкладинкою І. Хотінка. Він відрізняється від усіх попередніх ювілейних видань тим, що великого розміру барельєфний образ поета подано на площині обкладинки охристого кольору, він не затиснутий ювілейною рамкою. Художник ніби відчув свіже дихання в часи відлиги. Він був провідником дизайну (чи як тоді казали “оформлення”), працюючи над обкладинками, роблячи ініціали, заставки тощо. А ще І. Хотінок мислив образами, виконав ряд медалей до ювілеїв І. Франка (1956), Т. Шевченка (1961), Д. Алігієрі (1965), Р. Ролана (1966), Ш. Руставелі (1967), І. Котляревського (1969), створив також низку сувенірних і пам’ятних медалей.

У Державному видавництві художньої літератури 1950 р. в Києві побачило світ гарне видання І. Франка “Захар Беркут” (художник В. Литвиненко) [14]. На темно-зеленій обкладинці блінтовим тисненням у квадраті передано погруддя головного героя твору з топірцем у правій руці й піднятою догори лівою рукою, з-під якої він вдивляється поперед себе. Його постать звернена вправо він нас. Нижче також витиснуто давньоруський щит краплевидної форми. Шрифтові написи “Іван Франко”, “Захар Беркут” надруковані жовтою фарбою. Зображення на обкладинці методом тиснення літературного персонажа зустрічаємо вперше. А от видання творів І. Франка у 20 томах (1950–1956) має традиційний вигляд: барельєфний профіль письменника, звернений управо, постає у восьмикутнику, вміщеному у квадрат. Обрамлення восьмикутника й автограф “Іван Франко” під ним витиснені золотом на коричневому тлі [15].

Проте не лише блінтовим тисненням виконували портрети на обкладинках, наприклад, папка з 14 автолітографіями львівського художника В. Бунова, присвячених творчості І. Франка, ювілейного 1956 р. прикрашена його графічним портретом. Оправи тритомника О. Кобилянської (художник І. Хотінок), видані 1952 р. Державним видавництвом художньої літератури, містять наклеєний на витиснуті в обкладинці прямокутні рамочки фотопортрет письменниці.

Як зазначали мистецтвознавці, “середина 1950-х років – переломна доба в розвитку ілюстрування та оформлення радянської книги. У пресі, на нарадах все голосніше дискутуються питання, пов’язані з культурою книги, проблеми макетування і художньо-поліграфічної цілісності видання. У художніх інститутах починають обговорювати нове за своїми принципами оформлення різних видань, а в дипломних роботах відчувається уважніше ставлення до зовнішнього вигляду книжок, до відносних пропорцій розмірів набору та ілюстрації, до декоративної будови композиції аркушів і пластики силуетів” [16, 62]. Це був час, коли художники звернулися до експериментаторських пошуків у напрямі запозичення виражальних прийомів народного мистецтва. Приділяється особлива увага найрізноманітнішим за своїм рисунком шрифтам, які починають виконувати не лише інформативні функції, а й суто декоративні.

На Республіканській виставці оформлення книги, графіки й плаката 1959 р. була репрезентована продукція всіх 15 республіканських, 7 обласних і низки відомчих видавництв. Експонувалося приблизно 3500 книжок, а також близько 700 оригіналів української книжкової графіки. Розкриваючи стан і завдання оформлення української книги, автор майже п’ятисот статей і доповідей, брошур та монографій В. Касіян зазначав і окремі недогляди. Зокрема, він писав: “Досі тиснення барельєфів на оправах книжок не робляться нижче поверхні самої оправи, і портрети передчасно стираються. Автографи письменників самовільно переробляються, замість дотримуватись авторського оригіналу” [12, 41].

Образ Шевченка був невід’ємним складником композиції майстрів декоративно-прикладного мистецтва. 1961 р. косівський художник-різьбяр І. Балагурак створив книжку-адрес із профільним барельєфом Шевченка у восьмикутній рамці, повернутим управо. Композицію щедро доповнено гуцувською орнаментикою [5, 308]. Д. Гавриш виконав ювілейного 1964 р. футляр для книжки із профільним білим силуетом Шевченка, який гарно вирізняється на соковитому вишневому тлі (дерево, столярство, інкрустація металом і перламутром) [9, 84; Іл. XI. 4].

Традицію оздоблювати видатні твори визначних українських письменників продовжує сьогодні приватне видавництво “Видавець Корбуш”, яке пропонує елітні книжки. Розкішні, багато ілюстровані подарункові видання демонструють вишукане оформлення і привабливий дизайн. В їх основі – єдина стилістика, яка включає в себе барельєф автора. На обкладинці ручної роботи з натуральної

шкіри – конгревне тиснення барельєфів класиків української літератури. Це видання із серії “Видатні українці. Видатні твори”: І. Котляревського “Енеїда”, Т. Шевченка “Кобзар” (до 200-річчя поета), М. Аркаса “Історія України – Русі”. Крім того, книголюбам пропонується колекційний комплект із серії “Витоки Свободи” – “Ілюстрована історія України” М. Грушевського, “Історія України – Русі” М. Аркаса та “Про українську мову і книгу” І. Огієнка накладом 50 примірників. Оправи ручної роботи виконані з натуральної шкіри, конгревне тиснення барельєфів. Подарункове видання скромніше: тут обкладинки виготовлені з матеріалу Balalhone (Нідерланди) на Білоцерківській книжковій фабриці з застосуванням тиснення і трафаретного друку.

Найприкметнішою рисою всіх зазначених видань є прагнення художників-оформлювачів книжок якнайкраще висловитися, підібрати виразні портретні образи й поєднати їх з автографами класиків і майстерно підібраним лаконічним шрифтовим написом. Не кожен художник здатний виконати і шрифт, і ілюстрації, тому книжки нерідко оформлюють два художники – ілюстратор і оформлювач у вузькому розумінні слова, що готує медальйон на обкладинку й добирає відповідний шрифт, працює над корінцем книжки, гармонізує кольорову гаму. Засобами художньої виразності стають пропорції, ритм, гармонія частин у цілому. Ознакою розглянутих ювілейних видань стало бажання видавців за допомогою блінтового тиснення прикрасити їх портретами класиків, що надало книжкам святкової урочистості й поважного вигляду.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Блінтвое тиснение* // *Книговедение*. Энциклопедический словарь / Ред. коллегия: Н. М. Сикорский (гл. ред.) и др. – Москва: Советская энциклопедия, 1982. – 664 с. с илл., 12 л. илл.
2. *Вартичан Й., Додул А., Анетфі Д.* Молдова література і Шевченко // *Шевченківська* енциклопедія: В 6 т. – Т. 4 / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – Київ, 2013. – 808 с. : [953] іл. + кольор. вклейка.
3. *Видання творів Тараса Шевченка та графічної Шевченкіани: каталог / Музей книги і друкарства України; упоряд. тексту й ілюстрації М. Корнійчук [та ін.].* – Київ: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2011. – 175 с. : іл.
4. *Ісак Павлович Хотінок.* Каталог виставки / Передне слово В. Касіяна, вступ. стаття В. Павлова. – Київ: Мистецтво, 1971. – 80 с.
5. *Клименко О.* Балагурак Іван Васильович // *Шевченківська* енциклопедія: В 6 т. – Т. 1. / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – Київ, 2012. – 744 с. : [693] іл. + кольор. вклейка.
6. *Кравець Я.* Латинсько-американські іспаномовні літератури і Шевченко / *Шевченківська* енциклопедія: В 6 т. – Т. 3. / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – Київ, 2013. – 808 с. : [1176] іл. + кольор. вклейка.
7. *Наш друг книга.* – Київ: Реклама, 1977. – 208 с.
8. *Одноралов Н.* Медальйон на переплеті книги // *Альманах* бібліофила. – Вып. 17. – Москва: Книга, 1985. – 312 с.
9. *Полонська Н., Юр М.* Іконографія Шевченка // *Шевченківська* енциклопедія: В 6 т. – Т. 3. / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – Київ, 2013. – 808 с. : [1176] іл. + кольор. вклейка.
10. *Рихло П.* Єврейська література і Шевченко // *Шевченківська* енциклопедія: В 6 т. – Т. 2. / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – Київ, 2012. – 760 с. : [819] іл. + кольор. вклейка.
11. *Сергій Конончук.* Графіка: Альбом / Авт. вступ. ст. Р. Кункіна; Упоряд. Н. Францевої. – Київ: Мистецтво, 1988. – 104 с. : іл.
12. *Стан і завдання оформлення української радянської книги* // *Касян В.* Про мистецтво. Вибр. ст. – Київ: Мистецтво, 1970. – С. 27–42.
13. *Таращук А.* Макогон Іван Васильович // *Шевченківська* енциклопедія: В 6 т. – Т. 4. / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – 2013. – 808 с. : [953] іл. + кольор. вклейка.
14. *Франко І.* Захар Беркут. – Київ: Держлітвидав, 1950.
15. *Франко І.* Зібр. тв.: У 20 т. – Київ: Держлітвидав, 1950 – 1956.
16. *Шпаков А.* Питання підготовки художників книги // *Українське мистецтвознавство*. Респ. міжвідомчий збірник Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського. – Вып. 4. – Київ: Наук. думка, 1970. – С. 53–65.

Отримано 22 листопада 2016 р.

м. Київ

